

Σύγκριση

Αρ. 33 (2024)

Marco Hillemann: Ein deutscher Klassiker im romantischen Hellas: Die griechische Rezeption Friedrich Schillers im 19. Jahrhundert, Berlin 2023.

Αναστασία Αντωνοπούλου

Copyright © 2025, Αναστασία Αντωνοπούλου

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Αντωνοπούλου Α. (2025). Marco Hillemann: Ein deutscher Klassiker im romantischen Hellas: Die griechische Rezeption Friedrich Schillers im 19. Jahrhundert, Berlin 2023.: Marco Hillemann: Ένας κλασικός της γερμανικής λογοτεχνίας στη ρομαντική Ελλάδα. Η ελληνική πρόσληψη του Friedrich Schiller στον 19ο αιώνα, Βερολίνο 2023. *Σύγκριση*, (33), 378–385. ανακτήθηκε από <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/sygkrisi/article/view/39943>

Marco Hillemann: Ein deutscher Klassiker im romantischen Hellas: Die griechische Rezeption Friedrich Schillers im 19. Jahrhundert, Berlin 2023.

[Marco Hillemann: Ένας κλασικός της γερμανικής λογοτεχνίας στη ρομαντική Ελλάδα. Η ελληνική πρόσληψη του Friedrich Schiller στον 19ο αιώνα, Βερολίνο 2023].

Πρόκειται για τη διδακτορική διατριβή του Marco Hillemann, η οποία υποστηρίχθηκε το 2022 στο Τμήμα Φιλοσοφίας και Ανθρωπιστικών Σπουδών στο Ελεύθερο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου και δημοσιεύτηκε το 2023 στη σειρά «Hermeneumata. Μελέτες πάνω στη νεοελληνική λογοτεχνία» του εκδοτικού οίκου Edition Romosini/Κέντρο Νέου Ελληνισμού, την οποία επιμελείται ο καθ. Μίλτος Πεχλιβάνος.

Η διατριβή είναι αφιερωμένη στην πρόσληψη ενός από τους σπουδαιότερους Γερμανούς ποιητές και δραματουργούς του γερμανικού κλασικισμού, του Φρήντριχ Σίλλερ, στην Ελλάδα του 19ου αιώνα.

Να αναφέρουμε εξ αρχής ότι ο Σίλλερ και το έργο του είχαν τεράστια απήχηση σε ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Τα θεατρικά του έργα ανεβαίνουν στις διεθνείς σκηνές του θεάτρου και της όπερας, γίνονται αντικείμενο συζήτησης στα λογοτεχνικά σαλόνια και στους πολιτικούς κύκλους, ενώ η ποίησή του μεταφράζεται και δημοσιεύεται σε πολλές γλώσσες. Στους σπουδαιότερους διαμεσολαβητές για τη διάδοση του έργου του ανήκει η Madame de Staël, η οποία στο ιδρυτικό για τη συγκριτική φιλολογία έργο της *De l'Allemagne* (Περί Γερμανίας, 1810) αφιερώνει πολλές σελίδες στον Σίλλερ, τον οποίο είχε γνωρίσει προσωπικά και τον παρουσιάζει ως έναν από τους σημαντικούς εκπροσώπους του γερμανικού Ρομαντισμού, θεώρηση που θα κυριαρχήσει στην ευρωπαϊκή πρόσληψη του έργου του Σίλλερ όλον τον 19ο αιώνα. Σε αυτό το

πλαίσιο η διερεύνηση της ελληνικής εκδοχής της πρόσληψης του Σίλλερ αποκτά ξεχωριστό ενδιαφέρον, μιας και, πράγματι, η παρουσία του στα ελληνικά λογοτεχνικά πράγματα είναι έντονη. Με το ερώτημα αυτό έχει ασχοληθεί ήδη η φιλολογική έρευνα, ωστόσο μερικώς, με μελέτες που είτε επικεντρώνονταν στον επτανησιακό χώρο και ιδιαίτερα στο έργο του Διονύσιου Σολωμού ή στην παρουσία μεμονωμένων έργων του Σίλλερ στις ελληνικές σκηνές. Η εν λόγω διατριβή ασχολείται με το φαινόμενο του σιλλερισμού στον ελλαδικό χώρο συνολικά, διερευνά το φαινόμενο τόσο από την οπτική των γερμανικών γραμμάτων, κάτι που δεν είχε γίνει ως τώρα, όσο και από την οπτική της ελληνικής φιλολογίας με στόχο να αποκαλυφθούν οι πολλαπλές διαδικασίες πρόσληψης και πολιτισμικών μεταφορών (Kulturtransfer), στο πλαίσιο των οποίων εξελίσσεται η λογοτεχνία και η λογοτεχνική ζωή στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα. Ο Marco Hillemann με σπουδές ελληνικής και γερμανικής φιλολογίας στα Πανεπιστήμια Λειψίας, Κρήτης και Βερολίνου, διέθετε σίγουρα την απαραίτητη σκευή για την εκπόνηση μιας τέτοιας έρευνας. Το ξεχωριστό ενδιαφέρον της μελέτης έγκειται στο γεγονός ότι εξετάζει την ελληνική πρόσληψη του Σίλλερ και τις ιδιαιτερότητές της σε σχέση με τα ευρωπαϊκά συμφραζόμενά της. Έτσι, θα λέγαμε, ότι το συγκριτολογικό πλαίσιο της έρευνας διευρύνεται, η πρόσληψη του Σίλλερ στην Ελλάδα εντάσσεται σε ένα ευρύ πλαίσιο και συσχετίζεται με το διεθνές παράδειγμα της πρόσληψής του.

Σημείο εκκίνησης για την έρευνα αποτελεί η διαπίστωση ότι η πρόσληψη του Σίλλερ σε διεθνές επίπεδο επικεντρώνεται πολύ νωρίς σε συγκεκριμένα πρότυπα πρόσληψης (Rezeptionsmuster) με εστίαση σε τρεις κυρίαρχους θεματικούς πυρήνες που ανταποκρίνονται σε βασικές έννοιες της σιλλερικής θεματικής και ποιητικής, όπως είναι η «αρετή και ο παιδαγωγικός χαρακτήρας της ποίησης», τα «ανθρώπινα συναισθήματα πάθους και ο αισθητικός χειρισμός τους», «η ελευθερία και ο ρόλος του καλλιτέχνη ως εκφραστή συλλογικών ιδανικών». Οι παραπάνω έννοιες ξεχώρισαν και καθόρισαν εν πολλοίς τόσο την κατανόηση των έργων του Σίλλερ όσο και την ευρύτερη κοινωνική του απήχηση. Η διατριβή διερευνά κατά πόσο και με ποιον τρόπο αυτά τα κυρίαρχα ευρωπαϊκά πρότυπα πρόσληψης του Σίλλερ συνδέονται με την πρόσληψή του στη ρομαντική Ελλάδα του 19ου αιώνα, σε μια εποχή δηλαδή που η Ελλάδα προσπαθεί να ορθοποδήσει πολιτικά και κοινωνικά αλλά και να δημιουργήσει μια δική της εθνική λογοτεχνία σε διάλογο με τα πρότυπα των ευρωπαϊκών λογοτεχνιών.

Μεθοδολογικά η διατριβή ακολουθεί τις βασικές θέσεις των *πολιτισμικών μεταφορών* (Kulturtransfer), μια προσέγγιση που διευρύνει τα παραδοσιακά μοντέλα πρόσληψης με την κοινωνιολογική διάσταση των διαπολιτισμικών επαφών. Αυτό σημαίνει εν προκειμένω ότι αναδεικνύεται η σημασία των διαμεσολαβητών (π.χ. μεταφραστές, κριτικοί, μελετητές), των διαμεσολαβητικών φορέων (π.χ. θέατρο, όπερα, τύπος, εκδόσεις), καθώς και των τρόπων μεταφοράς (π.χ. μεταφράσεις, παραστάσεις). Η διερεύνηση των προσλήψεων ξεκινά από πρώιμες, προ του 1821, σποραδικές ελληνικές αναφορές στο έργο του Σίλλερ, εστιάζει

ωστόσο στην κύρια φάση της πρόσληψής του, η οποία ξεκινά γύρω στα 1830 και φθάνει έως το 1905, έτος που γιορτάστηκε η εκατονταετηρίδα από τον θάνατο του Γερμανού κλασικού και που σηματοδοτεί την έναρξη της μείωσης του έντονου ενδιαφέροντος για το έργο του.

Ο τόμος της διατριβής έχει συνολικά 689 σελίδες και διαρθρώνεται σε 4 μεγάλα κεφάλαια. Καθένα από τα τρία πρώτα αντιστοιχεί στα σχήματα πρόσληψης του Σίλλερ, ήτοι στο τρίπτυχο 'αρετή, πάθος ελευθερία', ενώ το τέταρτο ασχολείται, με παράδειγμα το έργο του Κωστή Παλαμά, με την ελληνική πρόσληψη του Σίλλερ στα 1900.

Έτσι, στο πρώτο μέρος (σ. 49-172) με τίτλο «Ο ποιητής της αρετής: από την αστική παιδεία στη διαπαιδαγώγηση του έθνους» (Der Tugenddichter: von der bürgerlichen Bildungskultur zur Erziehung der Nation), η διατριβή επικεντρώνεται αποκλειστικά στην πρόσληψη της ποίησης του Σίλλερ και συνθέτει το εθνικοπαιδαγωγικό πλαίσιο μέσω του οποίου προσλαμβάνονται οι αισθητικές θέσεις του στην Ελλάδα του 19ου αιώνα.

Ο Σίλλερ, τόσο στο ποιητικό όσο και στο θεωρητικό-ποιητολογικό του έργο συνδέει, πράγματι, την ποίηση με την ηθική παιδεία του ανθρώπου. Στο θεωρητικό του κείμενο *Περί της αισθητικής αγωγής του ανθρώπου σε μία σειρά επιστολών* (Über die ästhetische Erziehung des Menschen in einer Reihe von Briefen) του 1795, που αποτελεί τον θεμέλιο λίθο του κλασικισμού της Βαϊμάρης και της φιλίας του με τον Γκαίτε, ο Γερμανός ποιητής εκκινώντας από την αντιπαράθεσή του με την αιματηρή εξέλιξη της γαλλικής επανάστασης και την απομάκρυνσή της από τα ιδεώδη του ουμανισμού, αναδεικνύει, συνενώνοντας πολιτικό, αισθητικό, φιλοσο-

φικό και κοινωνικό στοχασμό, την παιδεία και την τέχνη ως μοναδικό όχημα για την εξύψωση του ανθρώπου. Ωστόσο η πρόσληψή του, παρατηρεί ο συγγραφέας της διατριβής Marco Hillemann, μεταμορφώνει τον Σίλλερ (ή τον Σχίλλερο, όπως αποδιδόταν τότε το όνομά του στα ελληνικά) σε ποιητή της ηθικής διδασκαλίας. Σε προεπαναστατικά κείμενα της διασποράς το όνομα Σίλλερ συνδέεται με την ηθική διάπλαση του έθνους. Αυτή την τάση επεξεργάζεται η διατριβή με το παράδειγμα του Στέφανου Καραθεοδωρή και τη συλλογή διηγημάτων του *Ειδύλλια* (1816), στην οποία ο συγγραφέας εντάσσει και μια πεζή μετάφραση του ποιήματος του Σίλλερ «Αξία των γυναικών» (*Würde der Frauen*, 1796), η οποία φαίνεται να είναι και η πρώτη μετάφραση ποιήματος του Σίλλερ στην ελληνική. Η ίδια η μετάφραση του ποιήματος αλλά και ο σχολιασμός του εκ μέρους του συγγραφέα στον πρόλογο της συλλογής παραπέμπουν σε μια αντίληψη της ποίησης με παιδαγωγική και κοινωνική εφαρμογή, τάση που θα συνεχιστεί και τις επόμενες δεκαετίες. Κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα δημοσιεύονται περί τις 76 μεταφράσεις ποιημάτων του Σίλλερ, κατά κύριο λόγο στον περιοδικό τύπο, εκπονημένες από γνωστούς ή λιγότερο γνωστούς Έλληνες λόγιους και ποιητές, όπως οι Χρηστάκης Ράγκος, Νικόλαος Πίκκολος, Δημήτριος Κουμουνδουράκης, Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής και Ηλίας Τανταλίδης. Η διδακτική στόχευση των μεταφράσεων αυτών προκύπτει από την επιλογή των προς μετάφραση ποιημάτων και από την ερμηνευτικούς πλαισίωση, αλλά και από τον τρόπο της μετάφρασης, ενώ συνδέεται τις περισσότερες φορές με τις λογοτεχνικές φιλοδοξίες των ίδιων των μεταφραστών. Ο Marco Hillemann μελετά τη γλώσσα των ελληνικών

μεταφράσεων του Σίλλερ σε αντιπαράβολή με το πρωτότυπο και διαπιστώνει, ιδιαίτερα στο έργο του Ν. Πίκκολου, έναν έντονο αρχαιοπρεπή και λόγιο χαρακτήρα μέσω του οποίου αναδεικνύεται ο διδακτισμός, ωστόσο συχνά σε δυσνόητη μορφή.

Ένας από του ελάχιστους Έλληνες λογοτέχνες του 19ου αιώνα, που δεν περιορίζεται στον ηθικοπλαστικό χαρακτήρα της σιλλερικής ποίησης αλλά ασχολείται με το βάθος της αισθητικής της και αντιπαρατίθεται επιστημονικά προς αυτήν, είναι ο Γεώργιος Βιζυηνός. Η διατριβή εξετάζει τη δημιουργική ενασχόληση του Βιζυηνού με την ποιητική της σιλλερικής μπαλάντας, την οποία ο Έλληνας συγγραφέας αναπτύσσει στο δοκίμιό του «Ανά τον Ελικώνα. Βαλλίσματα» (1894). Ο Βιζυηνός, στην προσπάθειά του να συγκεράσει τον ιδεαλισμό με την σύγχρονη εμπειρική ψυχολογία, που τόσο τον ενδιέφερε, φαίνεται πως βρίσκει στις μπαλάντες του Σίλλερ ένα πρόσφορο πρότυπο, το οποίο θα ακολουθήσει, όχι μόνον κατά τη σύνθεση του δικού του νεανικού ποιητικού έργου αλλά και κατά τη συγγραφή του ώριμου διηγηματογραφικού. Η διατριβή τεκμηριώνει τη θέση αυτή εξετάζοντας παραδειγματικά το ποίημα «Ο Σοφριανός» και το διήγημα «Το αμάρτημα της μητρός μου», εντοπίζοντας σιλλερικά ίχνη στην ψυχολογική τεχνική της αφήγησης του Έλληνα διηγηματογράφου.

Το δεύτερο μεγάλο κεφάλαιο της διατριβής (σ. 173-330) με τίτλο «Ο ποιητής του πάθους και των δυνατών αισθημάτων. Από το ιδεαλιστικό πάθος στη γοητεία της μελοδραματικής φαντασίας» (*Der Dichter der großen Leidenschaften und Gefühle: von idealistischen Pathos zur melodramatischen Imagination*), επικεντρώνεται στην πρόσληψη του δραματικού έργου του Σίλλερ, στο οποίο ο

Γερμανός δραματογράφος παρουσιάζει πράγματι ήρωες με δυνατά και συχνά ακραία συναισθήματα. Ο Σίλλερ αντιλαμβάνεται το πάθος ως αντίπαλο δέος της ηθικής ελευθερίας του ανθρώπου, και το θεωρούσε, ως τέτοιο, αναγκαίο στοιχείο της δραματικής του τέχνης. Το πάθος, με την αρχαιοελληνική του έννοια, ανήκει, όπως αναφέρει ο ίδιος στην αρχή της πραγματείας του *Περί του Παθητικού* (*Über das Pathetische*), απαραίτητα στην τραγική τέχνη. Η αντίσταση την οποία εκδηλώνει ο άνθρωπος στο πάθος ορίζει κατά τον Σίλλερ την ηθική ελευθερία του ανθρώπου. Ωστόσο η διεθνής πρόσληψη του δραματικού του έργου εστιάζει περισσότερο στα μεγάλα ηθικά διλήμματα, στη συναισθηματική έξαρση των ηρώων του και στην παθιασμένη έκφρασή της. Αυτά τα στοιχεία συγκροτούν τη φήμη του Σίλλερ κατά τον 19ο αιώνα ως μεγάλου ποιητή του πάθους, και ακριβώς σε αυτά επικεντρώνεται, όπως δείχνει η διατριβή, και η ελληνική πρόσληψή του.

Η διατριβή εξετάζει το φαινόμενο αρχικά στο πλαίσιο του πρώιμου Αθηναϊκού Ρομαντισμού και στο έργο των Παναγιώτη Σούτσου, Α. Ρ. Ραγκαβή και Ι. Ε. Γιαννόπουλου. Ο νεαρός Ραγκαβής στα δράματά του *Φροσύνη* (1837) και *Η Παραμονή* (1840) εμπνέεται μεν τους ήρωές του από τα σιλλερικά δράματα *Ραδιουργία και Έρωτος* (*Kabale und Liebe*, 1873), *Οι ληστές* (*Die Räuber*, 1871) και *Γουλιέλμος Τέλλος* (*Wilhelm Tell*, 1804), οι πρωταγωνιστές του, ωστόσο, απέχουν πολύ από τη συνθετότητα των προτύπων τους. Ο Hillemann χρησιμοποιεί τον όρο 'μελοδραματική φαντασία' του Peter Brooks για να δηλώσει την ταυτόχρονα υπερβολική συναισθηματική και ηθική φόρτιση, η οποία χαρακτηρίζει τόσο τη λογοτεχνία της εποχής όσο και την πρόσληψη του Σίλλερ.

Η παρατήρηση αυτή αφορά και τις παραστάσεις έργων του Σίλλερ στην Ελλάδα του 19ου αι., οι οποίες τοποθετούνται πάντα σε ένα μελοδραματικό πλαίσιο. Χαρακτηριστική είναι πρώτα από όλα η επιλογή των έργων: από τις 233 ελληνικές παραστάσεις σιλλερικών έργων, που παίζονται κατά το διάστημα 1857-1905 στην Ελλάδα, οι 202, αφορούν στα έργα της πρώιμης δραματικής περιόδου του Σίλλερ *Ραδιουργία και Έρωτος* και *Οι ληστές*, ενώ τα έργα της ώριμης περιόδου του ανεβαίνουν ελάχιστα έως καθόλου. Η επιλογή των δύο παραπάνω έργων μπορεί να οφείλεται εν μέρει και στην επιτυχία των οπερετικών διασκευών τους από τον Τζουζέππε Βέρντι (*I masnadieri* - *Οι Ληστές* και *Luisa Miller* - *Ραδιουργία και Έρωτος*), σε κάθε περίπτωση πάντως πρόκειται για δράματα με τονισμένο το στοιχείο του πάθους εν συγκρίσει με τα μεταγενέστερα έργα του Σίλλερ. Οι ελληνικές παραστάσεις ανέδειξαν την περιπετειώδη πλοκή, τις συναισθηματικές σκηνές και τη ρητορική του πάθους, γεγονός που, όπως παρατηρεί ο Marco Hillemann, μετά από έρευνα θεατρικών προγραμμάτων, μαρτυριών και χειρόγραφων παραστάσεων, επέφερε συχνά ριζικές αλλαγές στα έργα του Σίλλερ.

Διαφορετικά είναι τα πράγματα στο πεδίο των έντυπων μεταφράσεων. Εδώ υπάρχει εστίαση στα δράματα της ώριμης περιόδου του Σίλλερ, ενώ ο τρόπος μετάφρασης και έκδοσης φανερώνει περισσότερο ηθικοπλαστικούς σκοπούς. Ως παράδειγμα, μεταξύ άλλων, η διατριβή εξετάζει τη μετάφραση της τραγωδίας του Σίλλερ *Η παρθένος της Ορλεάνης* (*Die Jungfrau von Orleans*, 1801), που μεταφράστηκε το 1861 από τον δάσκαλο Δημήτριο Αργυριάδη με τίτλο *Η Αυρηλιανή Παρθένος*. Η ίδια η μετάφραση αλλά και τα περικείμενα

(βιογραφικά του Σίλλερ και πολυάριθμα ερμηνευτικά σχόλια πάνω στο έργο) ήταν ολοφάνερο ότι στόχευαν στην έξαρση πατριωτικών και θρησκευτικών αισθημάτων στην υπηρεσία ενός ελληνικού εθνορομαντισμού.

Μια περαιτέρω διάσταση της ελληνικής πρόσληψης του Σίλλερ ως δραματικού ποιητή του πάθους συνδέεται με την προσπάθεια του όψιμου ελληνικού Ρομαντισμού να μετριάσει ή να εξευγενίσει το πάθος λειτουργώντας παιδαγωγικά για το κοινό. Η διατριβή εξετάζει εδώ ως παράδειγμα τον Σπυρίδωνα Βασιλειάδη και την κριτική αντιπαράθεσή του με το δράμα *Η Νύμφη της Μεσσήνης* (Die Braut von Messina, 1803) του Σίλλερ. Ο Βασιλειάδης θαυμάζει τον Σίλλερ για τον ιδεαλισμό του, τον επικρίνει ωστόσο για την παρουσία ακραίων παθών στο εν λόγω έργο, στο οποίο δύο αδελφοί σκοτώνονται έχοντας ερωτευτεί την ίδια γυναίκα, που είναι η αδελφή τους, χωρίς να γνωρίζουν την ταυτότητά της. Ο ίδιος συγγράφει, σαν απάντηση κατά κάποιο τρόπο στον Σίλλερ, το δράμα *Γαλάτεια* (1872), στον πρόλογο του οποίου τονίζει ότι με το έργο του ήθελε να αντιτάξει το ελληνικό αίσθημα της αδελφικής αγάπης στο ανήθικο ερωτικό πάθος του Σίλλερ.

Στο τρίτο μέρος (σ. 331-446) με τίτλο «Ο ποιητής της ελευθερίας: από την ηθική αρχή στην κοινωνική, πολιτική και εθνική απελευθέρωση» (Der Dichter der Freiheit: vom moralischen Prinzip zur gesellschaftlichen, politischen und nationalen Befreiung), ο Σίλλερ εξετάζεται ως ποιητής της ελευθερίας, μια από τις πιο επιδραστικές και πολύσημες διαστάσεις της πρόσληψης του έργου του διεθνώς αλλά και στην ελληνική αποτύπωσή της. Παρόλο που ο Σίλλερ εστίασε ιδεαλιστικά στην εσωτερική,

ηθική ελευθερία του ανθρώπου, η διεθνής πρόσληψή του συνδέθηκε κατά τον 19ο αιώνα με κινήματα πολιτικής και κοινωνικής απελευθέρωσης, με την εθνική ανεξαρτησία και την αστική χειραφέτηση. Το ίδιο συνέβη εν πολλοίς και στον ελληνόφωνο χώρο. Όπως δείχνουν τα παραδείγματα των Α. Ρ. Ραγκαβή, Ι. Ε. Γιαννόπουλου, Διονυσίου Σολωμού και Δ. Βερναρδάκη, με τα οποία ασχολείται η διατριβή, η σιλλερική έννοια της ελευθερίας ερμηνεύτηκε με ποικίλους τρόπους στο πλαίσιο του ελληνικού Ρομαντισμού. Παρά τις αποκλίσεις, ωστόσο, κοινός παρονομαστής παραμένει η προσπάθεια να αναδειχθεί η πολιτική και εθνική ελευθερία της Ελλάδας, σύμφωνα με το πρότυπο της ποίησης του Σίλλερ, ως μια υπερβατική ιστορική αρχή.

Ο Σίλλερ, ως ποιητής πολιτικής και εθνικής απελευθέρωσης εμφανίζεται ήδη στο πλαίσιο του πρώιμου ελληνικού Ρομαντισμού, στο οποίο εστιάζει αρχικώς η διατριβή. Ο Α. Ρ. Ραγκαβής π.χ., γνώστης του έργου του Σίλλερ και της κοινωνικής πρόσληψής του στη Γερμανία, εντάσσει στο δραματικό του έργο *Η παραμονή*, που σχετίζεται με την ελληνική επανάσταση, σκηνές και φράσεις από τα σιλλερικά δράματα *Οι Ληστές* και *Γουλιέλμος Τέλλος*, προφανώς για να εντείνει τα πατριωτικά μηνύματα του έργου του. Ο δημοκρατικών πεποιθήσεων λογοτέχνης και δημοσιογράφος Ι. Ε. Γιαννόπουλος (1823-1879) από την άλλη, χαρακτηρίζει τον Σίλλερ, στη σύντομη βιογραφία που συντάσσει για τον Γερμανό ποιητή και δημοσιεύει στο περιοδικό *Ευτέρπη* το 1849, ευεργέτη της ανθρωπότητας με συμβολή στη δημοκρατική ανάπτυξη της Ευρώπης. Στους κόλπους του Αθηναϊκού Ρομαντισμού προσλαμβάνεται λοιπόν η σιλλερική έννοια της ελευθερίας περισσότερο ως εξωτερική εφαρμογή στο

πλαίσιο μιας πατριωτικής ποίησης της απελευθέρωσης.

Η διατριβή συζητά εν συνεχεία την αντιπαράθεση που προκύπτει στα ελληνικά λογοτεχνικά πράγματα με τη δημοσίευση των *Ευρισκομένων* του Διονύσιου Σολωμού από τον Ιάκωβο Πολυλά το 1859, ο οποίος στα περίφημα «Προλεγόμενα» της έκδοσης παρουσιάζει μεταξύ άλλων τη σολωμική ποίηση ως μια νέα ποίηση της ελευθερίας στα ίχνη της ποιητικής της ελευθερίας του Σίλλερ. Σε έργα του όπως οι *Ελεύθεροι Πολιορκημένοι*, επισημαίνει ο Πολυλάς, η ελευθερία που παρουσιάζει ο Σολωμός δεν είναι παρά η ηθική ελευθερία του ανθρώπου, η οποία εμφανίζεται σύμφωνα με τον Σίλλερ μέσω της εμπειρίας του «παθητικού - υψηλού». Μια τέτοια πρόσληψη του Σίλλερ που φέρνει τον Σολωμό ουσιαδώς κοντά στη φιλοσοφία του Γερμανού ποιητή, θα δημιουργήσει ενστάσεις, που θα δημοσιοποιήσει ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος. Ο ίδιος, εκκινώντας από την Αισθητική του Χέγκελ, υπερασπίζεται τη συγχώνευση του ποιητικού ιδεώδους με το πραγματικόν της ελληνικής ιστορίας.

Παρόμοιες θέσεις εκπροσωπεί και η δραματική θεωρία του Δημήτριου Βερναρδάκη, λογοτέχνη και καθηγητή, με σπουδές και διδακτορικό στο Μόναχο, τις οποίες διατυπώνει στο μανιφέστο του «Περί ελληνικού εθνικού δράματος», που δημοσιεύει το 1858 μαζί με το πρώτο του δράμα *Μαρία Δοξαπατρή*. Στην πραγματικότητα ο Βερναρδάκης υπερασπίζεται το ποιητικό μοντέλο ενός δράματος το οποίο θα συνδύαζε τον ρεαλισμό του Σαίξπηρ με τον ιδεαλισμό του Σίλλερ. Παρόλο που ο Βερναρδάκης ασκεί αρχικώς κριτική στον υπερβολικό ιδεαλισμό του Σίλλερ, στην ποιητική του εξέλιξη προσεγγίζει όλο και περισσότερο τις σιλλερικές θέσεις, γεγονός που μπορεί να ερμηνευτεί

ως προσπάθεια να εναρμονιστούν τα γεγονότα της ελληνικής Ιστορίας με τις ανώτερες ιδέες της ηθικής και εθνικής ελευθερίας. Υπό αυτό το πρίσμα η διατριβή εξετάζει τα έργα του Βερναρδάκη *Μερόπη* και *Φαύστα*.

Στο τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο (σ. 447-552) με τίτλο «Ο ιεροφάντης: Από τον αισθητισμό στην φιλοσοφική ποίηση ιδεών» (*Der Kunstpriester: Vom Ästhetizismus zur philosophischen Ideendichtung*), επιχειρείται με τον ποιητή Κωστή Παλαμά και την ποιητική του μια τελευταία προσπάθεια να κατανοηθεί η πρόσληψη της Αισθητικής του Σίλλερ στο πλαίσιο του ελληνικού Ρομαντισμού στα 1900.

Μπορεί το μοντέλο της πρόσληψης του Σίλλερ, όπως περιγράφηκε στα πρώτα κεφάλαια της διατριβής με έμφαση στο τρίπτυχο 'αρετή, πάθος, ελευθερία' να υποχωρεί σημαντικά στα τέλη του 19ου αιώνα, ωστόσο ακριβώς τότε ξυπνά ένα νέου είδους ενδιαφέρον για την ιδεαλιστική του αισθητική σε κύκλους νεορομαντικών Ευρωπαϊών ποιητών που προωθούν το δόγμα η *τέχνη για την τέχνη*. Το ενδιαφέρον αυτό πυκνώνει στους αισθητικούς κύκλους του *fin de siècle*, όπως ήταν εκείνος του Γερμανού ποιητή Stefan George, ο οποίος αναγνωρίζει στην ποιητική του Σίλλερ έναν πρωτοπόρο του αριστοκρατικού αισθητισμού. Η διατριβή εξετάζει ως κύριο εκπρόσωπο αυτής της τάσης στην Ελλάδα τον ποιητή Κωστή Παλαμά, έναν από τους σημαντικότερους διαμεσολαβητές μεταξύ ευρωπαϊκών καλλιτεχνικών τάσεων και ελληνικής λογοτεχνίας στη στροφή του αιώνα.

Είναι γνωστό ότι ο Έλληνας ποιητής ενημερώνεται για τα γερμανικά γράμματα, μιας και δεν γνώριζε τη γερμανική γλώσσα, μέσω γαλλικών μεταφράσεων. Αυτό αφορά στη μελέτη των ίδιων των πρωτογενών

κειμένων αλλά και θεωρητικών μελετών πάνω στο έργο Γερμανών συγγραφέων. Ο Marco Hillemann, πέρα από τη βιβλιογραφία Παλαμά, διερευνά συστηματικά τη Βιβλιοθήκη του ποιητή στο Ίδρυμα Παλαμά, εντοπίζει ελληνικές και γαλλικές μεταφράσεις του έργου του Σίλλερ αλλά και γαλλικές μελέτες πάνω στο έργο του και αναζητά σε αυτές τα σημεία που είχε υπογραμμίσει ο Έλληνας ποιητής. Ο Παλαμάς –αυτό δείχνει το πλήθος των υπογραμμίσεων σε γαλλική μελέτη πάνω στον Χέγκελ και σε άλλους Γερμανούς στοχαστές, ανάμεσά τους και στον Σίλλερ–, ενδιαφέρεται πρωτίστως για τον συνδυασμό φιλοσοφίας και ομορφιάς στο έργο του Γερμανού ποιητή, κάτι που επιδιώκει και ο ίδιος στη δική του ποίηση. Ο Παλαμάς φαίνεται επίσης να γοητεύεται και από την ιδέα του αριστοκρατικού αισθητισμού, όπως φαίνεται στο άρθρο του στο Περιοδικό *Τέχνη* «Τα βιβλία, η μοίρα του ωραίου. Ο Σίλλερ και το κοινόν» (1898), σύμφωνα με το οποίο το αληθινόν Ωραίο μπορεί να αισθανθεί μόνον εκείνος «που κατέχει γυμνασμένες τέλεια κι ελεύθερα όλες του τις δυνάμεις».

Η παραπάνω θεώρηση για την υπέρτατη αλλά δύσκολα προσβάσιμη σε όλους αξία του Ωραίου, φαίνεται, όπως δείχνει η διατριβή, να καθορίζει την παλαμική προσέγγιση των έργων *Μαρία Στιούαρτ* και *Η Παρθένος της Ορλεάνης* του Σίλλερ. Η σημείωση «Τρ.» δίπλα σε πολλά σημεία του γαλλικού αντιτύπου των δύο δραμάτων του Σίλλερ που κατείχε ο Παλαμάς, παραπέμπει αναμφίβολα, παρατηρεί ο Hillemann, στο μοναδικό του δράμα *Τρισεύγενη*. Η διατριβή δείχνει πώς ο σχεδιασμός της παλαμικής *Τρισεύγενης* μπορεί να συνδεθεί με τη μελέτη των δύο δραμάτων του Σίλλερ. Η επιχειρηματολογία εστιάζει στον –με τη σιλλερική έννοια–

«αφελή» (naiv) χαρακτήρα των τριών ηρωίδων, οι οποίες ως «απλές φύσεις» με «απλό συναίσθημα» συγκρούονται μοιραία με τους ηθικούς κανόνες της παραδοσιακής κοινωνίας. Το παράδειγμα του Παλαμά είναι χαρακτηριστικό για τα συχνά μη εύκολα ορατά ίχνη της πρόσληψης του Γερμανού κλασικού στον ελληνικό Ρομαντισμό.

Ο τόμος κλείνει με συμπεράσματα και περίληψη και ακολουθούν εκτενέστατη βιβλιογραφία (σ. 571-641), παράρτημα με πίνακα όλων των παραστάσεων έργων του Σίλλερ στην Ελλάδα από το 1857 έως το 1905, με στήλες για την ημερομηνία, το θέατρο, τον τίτλο της παράστασης, τα πρόσωπα και τις πηγές και τέλος με ευρετήριο ονομάτων και έργων.

Η διατριβή του Marco Hillemann αποτελεί μια σπουδαία συμβολή στη μελέτη των ελληνογερμανικών διασταυρώσεων τον 19ο αιώνα. Είναι η πιο ολοκληρωμένη έως σήμερα μελέτη πάνω στην πρόσληψη του Σίλλερ στη ρομαντική Ελλάδα του 19ου αιώνα έως τα 1900 και των ποικίλων και, κάποιες φορές, αντικρουόμενων εκδοχών της, εξετάζοντας πλήθος παραδείγματα κειμένων και διαμεσολαβητών, από τα οποία μόνο ενδεικτικά για κάποια από αυτά έγινε λόγος στο πλαίσιο της παρούσας σύντομης παρουσίασης. Η μελέτη, τοποθετώντας την ελληνική πρόσληψη του Σίλλερ σε διάλογο με τις ευρωπαϊκές προσλήψεις του έργου του, μπορεί να θεωρηθεί και παράδειγμα για τις λογοτεχνικές διασταυρώσεις στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού Ρομαντισμού. Τέλος, αξίζει να επισημανθεί και εδώ η σημαντική ερευνητική δουλειά που εκπονείται στο Τμήμα Νεοελληνικής Φιλολογίας του Ελεύθερου Πανεπιστημίου του Βερολίνου, με πολλές συγκριτολογικού ενδιαφέροντος δράσεις, διατριβές και μελέτες, στο πλαίσιο των οποίων

ολοκληρώθηκε, υπό την επίβλεψη του καθ. Μίλτου Πεχλιβάνου, και η παρούσα διατριβή.

Αναστασία Αντωνοπούλου
Καθ. Τμήματος Γερμανικής Φιλολογίας ΕΚΠΑ